

Валентина ГЕРАСИМЧУК,
професор
Київського політехнічного
інституту

ЧИСЛІВНИК У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЗВОРОТАХ

УДК 161.611.2

У статті подається історико-культурний дискурс у функціонування числівників в українському мовленні, зокрема у фразеологічних зворотах. Обґрунтовується їхня семантика, частотність вживання та ментальні смислові особливості.

Ключові слова: числівникові фразеологічні одиниці, пряме значення числівника, переносне значення числівника, математичні фразеологічні звороти, числівник як засіб гіперболізації.

Українська ментальна свідомість закарбувала архаїчні уявлення про число. Мистецтво лічби формувалося доволі традиційно – через протиставлення, співвіднесення одиничного і множинного, конкретного й абстрактного. Існування граматичних категорій однини, двоїни і множини у багатьох мовах світу, вочевидь, указує на те, що людство упродовж тривалого часу свого розвитку розрізняло поняття лише про один і два предмети, а три і більше сприймалися як множина. Абстрактне число на ранніх стадіях його становлення тісно пов'язували з конкретними речами, предметами, здебільшого ними були парні й одиничні поняття. Будь-який одиничний предмет давав уявлення про число «один»: Місяць, Сонце, власне сама людина («я»). Коли потрібно було позначити щось як один, казали: «Місяць», «Сонце», «я». Унаочненням числа «два» ставали парні органи людини, тварин, птахів: очі, вуха, крила тощо. Цей спосіб лічби започаткував одну з найдавніших систем числення – двійкову систему. Слід цієї системи зберігся в категорії двоїни. Адже ми й досі іменники при числівниках на позначення двох, трьох або чотирьох предметів відмінюємо за особливою схемою: *один рік, два (три, чотири) роки, але багато (вісім, двадцять) років*. Форма «роки» – це форма двоїни, а не множини.

Поняття множини почало формуватися з числа «три». Причому воно досить довго вказувало на граничну межу чисел і являло собою множину, сукупність. І *три*, і кожне наступне число – *чотири, п'ять, шість* і т. д., які на пізніших етапах творення нових числівників також позначали множину, водночас набували різних містичних, марновірних значень. Їх сприймали як щось надзвичайне, що виходить за межі буденного, кількість у цьому разі поряд з іншими властивостями предметів – кольором, формою тощо – ставала властивістю сукупності їх.

Слід зауважити, що в українському мовленні в різних фразеологічних зворотах, прислів'ях, приказках, сталих висловах простежуються всі семантичні колізії становлення числівників. Деякі з них, скажімо, як *три, сім, сто*, були улюбленими, їх уживали частіше і в різних значеннях, інші – *шість, вісім, дев'ять* – згадували в мовній практиці рідко і з біднішою семантикою. Спробуємо це проілюструвати.

НУЛЬ

Нуль має «вагу», «предметне значення» лише в точних і природничих науках, де він, подібно до «Чорного квадрата» К.Малевича, є точкою зосередження різних смислів, зокрема математичних. У повсякденній свідомості, в народному сприйнятті цей числівник означає або *ніщо, порожнє місце, або дуже мало*. Він указує на мізерну значущість когось чи чогось, на відчутне применшення ролі когось-небудь чи чогось-небудь. Наприклад, у фразеологічному звороті *справу розпочинати від (з) нуля*, тобто з нічого, з самого початку, на порожньому місці, числівник *нуль* вживається у своєму прямому значенні. Але якщо хтось узявся за справу, а вона – ну ні з місяця, то про нього можуть сказати, що *йому нуль ціна*, що він *нуль без палички*, *заслужив нуль уваги, пуд зневаги*, одне слово, нетямуща людина. А коли така людина всі справи *зводить до нуля*, тобто переводить на ніщо, то їй загрожує нищівна характеристика з негативним знаком – *абсолютний нуль*.

ОДИН

З більшою прихильністю народ ставився до числівника *один (одна, одне, одно)* та похідних від нього форм, уживаючи їх у найрізноманітніших варіантах. Тому в українських фразеологічних зворотах числівник *один* часто вживається у прямому і непрямому значеннях, наприклад, у сенсі одного конкретного випадку, разової дії. Корисну справу можна зробити *за одним разом (за один раз), в один момент, за один присіст (за одним присідом), за одним заходом, за одним махом (з одного маху), одним (єдиним) духом (за один дух)*, без зайвих зусиль – *одним мізинцем, одним ударом*, а можна розтягнути її і не на один день, й *один Бог* чи навіть *один чорт відає (знає)* наскільки. Причому числівник *один* в останніх прикладах має не кількісну характеристику, а виступає в ролі означального займенника *сам*. *За одним рилом* означає: багатьом гостям можна дружно вийти з кімнати, з хати, зберігаючи таким старосвітським способом тепло у приміщенні. Сказати з кимось *в один голос* – це або одночасно, або одноставно когось чи щось підтримати. Пристаючи на чийсь думку, можна співати *в один голос*, грати в

одну дудку, тягти в один гуж; ставати або в один ряд, або на одну дошку, але не завжди це слід робити беззастережно, можна й відмовитися, зрештою, від «хорового» виконання. Якщо братися за якусь справу, то будувати, кроїти тощо можна *на один киталт, на один манір, на один копил, на один штиб, на один лад*, а ще можна *одним розчерком пера* все перекреслити. І коли починають стригти *під одну гребінку*, рівняти *під один ранжир* чи міряти *на один аршин*, то цьому треба запобігти, сказати зась, тому що хоч і кажуть, що всім *одна шана*, всі *одним миром мазані, однієї масті, з одного тіста, один одного вартий, один від одного недалеко відбіг (відскочив), одного поля ягоди, одного гніздечка птиці* – це незаслужено, все одно всі ми різні, і хтось може й не погодитися, коли садять його *в один ряд* із тими, де й так *один на одному сидять* (тобто дуже тісненько у велелюдному товаристві). Означити спілкування один з одним можна за допомогою синонімічної форми, яка фіксує двоїну – *один на один (віч-на-віч)*.

Але *один* – це насамперед форма однини, яка хоч і може вказувати на винятковість когось (*що за один? тобто що за птиця?*), все ж найчастіше фіксує екзистенційний стан самотності людини. І коли ми залишаємося наодинці з собою, і нам це не зовсім подобається або зовсім не подобається, ми з тугою констатуємо свій стан: *одним один, один-однісінький, один як палець (сам собі один як палець), як перст, як Бог, як порох в оці, як верства в полі, як маків цвіт, один-одицем* тощо. Щоб розрадити людину, вживають обнадійливі сталі вислови: *усі як один, усі до одного, один з одним, один за одного* тощо.

Числівники *один, два* часто пов'язують із парними органами людини: очима, руками, вухами, боками тулуба тощо. *Одним оком (очком) глянути (подивитися)* на когось – означає або кинути оком, так, між іншим, глянути, або зміряти очима, подивитися зверхньо, непривітно, через плече. *З перших очей* щось бачити – бачити на власні очі, за власними живими враженнями і спостереженнями, а з *других очей* – це вже сприйняття когось або чогось через посередника. Краще слухати новини з *перших уст, з перших рук* – вони найсвіжіші, тому що від очевидців. А що вже надходить, пливе до нас з *других (третьох, четвертих, п'ятих, десятих) рук*, то воно «віддає прив'яленим душком», до чого ставимося критично, скептично або зовсім байдуже. Для серйозної роботи потрібно фахівця – запрошуйте найкращого, майстра *першої руки*, майстер *другої руки* з нею не справиться. *Одним вухом чути* (слухати) – це слухати неухважно або між іншим. *На один зуб* щось перепало – це дуже мізерна кількість чогось. *На один бік* не можна перехвалити, перевчитися, бо і в тому, і в тому разі *один кінець* і неминучий – так розуму не набудеш.

ДВА, ДВОЄ, ОБИДВА, ДРУГИЙ

Числівник *два* у фразеологічних зворотах виконує переважно ту саму (кількісну) функцію, що й *один*. Він указує на незначну кількість когось, чогось. От, скажімо, коли нас просять переповісти якусь історію чи зміст якогось твору, то можна говорити «довго й нудно», а можна лімітувати процес, *обмежитися одним словом*, а для повноти враження – *обійтися двома, трьома словами*. І перше, і друге означає висловлюватися невелелемовно, говорити стисло, лаконічно. Коли ми кудись квапимося або просто надто зайняті, або щось «напекло», всі свої почуття спресовуємо у *двох* (часто міцненьких) *словах*. «Розумному досить» – так констатували подібні ситуації давні римляни. А буває такий пригнічений стан у людини, коли вона не може через якісь душевні переживання навіть цих *двох (трьох) слів докупити зв'язати (стукнути)*; таке трапляється і через мовленнєве невігластво, невміння формулювати свої думки.

Числівник *два* відображає і парні поняття у сталих словосполученнях: *два чоботи – пара, два боки однієї медалі, палиця з двома кінцями*. Інколи кортить певну особу з певних причин *покласти на обидві лопатки*. Бути «за» *обома руками* – означає цілком когось чи щось підтримувати. *Закладати за обидві щокки* – з апетитом смакувати; *нашиптувати в обидва вуха* має негативне значення, описує аморальну дію – умисно обмовляти когось або спонукати до чогось негідного.

Числівник *два* може означати й більші кількісні поняття. Працювати можна *на два фронти*, тобто у двох напрямках, причому в позитивному сенсі, коли йдеться про працю на спільне благо, єдину мету чи установку, і в негативному – коли йдеться про лицемірство, про ситуацію «і нашим, і вашим». Інколи парними поняттями не можна чогось охопити, констатується їхня недостатність (*у дві пригорці не захопиш*), проте якщо кажуть *обома руками* щось *брати*, то мають на увазі руки загребуші, які беруть огребом, тобто загрибають усе, що бачать, – зазвичай так висловлюються про жадібних і ненаситних. У людських рук є й інше, благородніше призначення. Можна щось хутенько і вправно *зробити у дві руки*, тобто з кимось удвох, а от *у чотири руки* можна грати на клавішних інструментах.

Якщо хтось *як дві краплі води* схожий на когось, то тут йдеться про зовнішню схожість, але коли означають якісь спільні для двох осіб негативні психологічні характеристики, то й означення добирають відповідне – *обоє рябоє*.

Кепсько, коли починає *двоїтися в очах*. Небезпечно *сідати на два стільці* водночас, ризиковано *гнатися за двома зайцями*, як це робив Голохвастов, герой славнозвісної комедії М.Старицького. Для цього персонажа, пам'ятаємо, все обернулося *дру-*

гим (небажаним) боком. Звичайно ж, зовсім не погано, коли комусь удасться проманеврувати між двох вогнів, убити двох зайців, тобто раз, два – і в дамках. Це під силу тому, хто впевнено й твердо стоїть на своїх двох. В іншого чорта з два це вийде.

Проста арифметична дія «двічі по два – чотири» лягла в основу багатьох фразеологічних зворотів: як двічі по два, як двічі взяти по два, як двічі по два чотири. Ці вислови віддзеркалюють ситуацію, коли все зрозуміло, просто, легко і ніщо не потребує доказів. Звичайно, добре, коли все складається якнайкраще, як раз та два, раз-два – і готово (і кінець), раз-два – і поїхали. Проте буває (от тобі й раз!), коли щось стає на заваді, справа гальмується і потрібно не раз і не два, не раз і не двічі, а може, навіть не рік і не два усувати перешкоди, вдосконалювати процес, аби вийти на пристойний результат.

Є суто математичні фразеологічні звороти, які зі світу науки як абстракції перейшли до побутової сфери: ні в дві ні в три (ні в п'ять), ще є подібний синонім ні в п'ять ні в дев'ять, що означає розгубитися, знітитися або заскочити когось зненацька.

ТРИ, ТРОЄ, ТРЕТІЙ

Числівник три в українському мовленні є частотним і вживається в різних значеннях. З одного боку, він, як і числівники один, два, також інколи вказує на невелику кількість когось, чогось. «Від горшка три (два) вершка» – кажуть найчастіше про дітей, а буває – і про невисоку на зріст дорослу людину. Не бажано заблукати між трьох дерев (сосен), це як між хатою і коморою. Три чисниці до смерті (до віку) – означає зовсім мало комусь залишилося жити. З другого боку, числівник три, як ми вже зауважували, тривалий час у процесі лічби асоціювався зі значенням незліченної множини, означав дуже багато. У значенні невеликої кількості він уживається не так часто, частіше він укралплюється в ті фразеологічні звороти, які відображають здатність людини до перебільшення кількісних чи якісних ознак, наприклад, за тридев'ять земель, тридев'яте (тридес'яте) царство. Тут і в наступних прикладах числівник три виступає засобом гіперболізації. Подібну функцію виконують і числівники сім, дев'ять, десять, сто, тисяча та ін. Можна когось гнути в три дуги, але слід пам'ятати, що колись це саме може бумерангом повернутися до тебе, і вже самому доведеться гнутися в три погібелі. Коли спускаєш (дереш, знімаєш, лущиш) із когось три шкури, то тебе, зрештою, можуть послати під три чорти, під три вітри; можуть дати або погнати (турнути) в три ший (в три вирви), бити або знати у три батоги; і випаді тобі такий собі алюр три хрести – тікатимеш світ за очі, сльози запізнілого каяття поллються у три ручай, а сором такий охопить, що ладен будеш тричі крізь землю провалитися.

Можна трудитися у три поти, а можна зробити щось вправненько, хутенько – у три скоки. Якщо раптом з якихось причин три дні не їв, три дні рісочки в роті не мав, то вже, допавшись до їжі, їси, п'єш багато і жадібно – у три горла.

Сталі вислови з числівником три походять і від біблійних (три кити; Свята Трійця; Бог любить трійцю; Святий лик – Трійця; три персти хрест кладуть), і від літературних джерел («Невеликії три літа марно пролетіли, тяжкії три літа» – Т.Шевченко). Часове значення має і такий зворот: без року три дні (тижні), що означає мало. Числівник три є також компонентом деяких термінологічних виразів (проблема трьох тіл тощо).

Порядковий числівник третій також часто вживається у фразеологічних зворотах. Іноді чуємо щось на зразок: я тебе провчу так, що запам'ятаєш до третіх (нових, зелених, сьомих) вішків, тобто надовго.

З дитинства пам'ятаємо рядки Т.Шевченка: «Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів, сичі в гаю перекликалися, і ясен раз у раз скрипів». Колись півні у селах були такими собі живими будильниками: за ними визначали час. Кукурікали вони вночі тричі. Перші півні співали – до півночі, другі – глупої ночі, за північ, а треті – удосвіта, на світанку.

У третій особі можна говорити про себе як про сторонню людину, через третіх осіб щось беруть, дають (наприклад, хабарі), а через треті руки до нас може надходити якась спотворена інформація.

ЧОТИРИ

З числівником чотири до нашого часу дійшло не так багато сталих висловів. Він є компонентом переважно тих фразеологічних одиниць, які фіксують кількість «чотири» в об'єктивній реальності: чотири сторони світу, чотири стіни кімнати, будинку, чотири ноги у тварини тощо. Чотири – складник з «ваговитим» значенням. Наприклад, підкований (підкутий) на всі чотири (ноги) – це хтось дуже розумний, бувалий; сидіти (жити) в чотирьох стінах означає усамітнюватися, вести відлюдний спосіб життя; поговорити з кимось на чотири ока означає без свідків, віч-на-віч. В чотири ока, в четверо очей можна ще за кимось стежити, пильнувати когось. Іти (забиратися) на всі чотири вітри (світи, боки), на всі чотири озиратися, хай віється на всі чотири – в усіх цих зворотах числівник чотири має просторове значення: іди, війся куди хочеш і хоч куди, в усіх напрямках. Ходити можна не тільки на своїх двох, а й на чотирьох, а точніше, повзти.

П'ЯТЬ, П'ЯТИЙ

З далекого минулого прийшли до нас фразеологічні звороти з числівником п'ять: знати як свої п'ять пальців; знати краще за (як) свої п'ять пальців, тобто бути дуже добре обізнаним; давати п'ять –

тиснути руку. Вони й тепер належать до словникового активу. Є ще й такі сталі вислови з порядковим числівником: щось комусь так потрібне, як *собаці п'ята нога*; як *п'яте колесо до воза*, тобто йдеться про зовсім непотрібне, зайве. Робити щось *п'яте через десяте* означає робити похапцем, абияк, плутано, вибірково. *Без п'яти хвилин* кудись *прибігти*, тобто в останню мить. *П'ятою колоною* називають тих, хто працює проти інтересів своєї держави. *З п'ятих рук* краще нічого не брати, бо якщо це інформація, то не об'єктивна, якщо речі, то неякісні.

ШІСТЬ, ШОСТИЙ

Числу *шість* в українському мовленні не надто пощастило, його в народі мало згадують, небагато з ним і фразеологічних зворотів. Ми можемо навести лише два приклади: *всіпати по шосте* (перше) *число* означає провчити кого-небудь, дати прочуханки. У людини може з'явитися *шосте чуття*, тобто здатність інтуїтивно передбачати.

СІМ, СЕМЕРО, СЬОМИЙ

Сім (*семеро, сьомий*) – найулюбленіше число в народному світосприйнятті, а відтак найуживаніший числівник в українських фразеологізмах. Хоч би про що ми говорили, на все знайдеться фразеологічний зворот, прислів'я чи приказка зі словом *сім*. Про зовнішність людини кажуть *гарний як сім галок*; *чорний як сім галок*; коли хтось зненацька, на очах змінюється – *ніби (як, мов) сім баб пошептало*. Коли людина міняє свої думки, рішення дуже часто, то можна почути: *у неї сім п'ятниць на тиждень*. Недотеп, пустомель, брехунів, різних баянд-расників стосується таке прислів'я: *наговорить сім мішків гречаної вовни, та всі неповні; сім мішків гречаного Гаврила; сім міхів горіхів (гречаної вовни)*. В І.Нечуя-Левицького читаємо такий варіант прислів'я: «Ваша жінка наговорила *сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки*».

Аби не стоптати *сім пар підшов* (*чобіт, черевиків*), надто довго, *до сьомих* (*третіх*) *віників* чекаючи обіцяного від когось, хто *по сім неділь на тиждень справляє*, себто нічого не робить, – треба з нього *вигнати сім потів* (*сьомий піт*), але змусити належно попрацювати. Буває, на якусь дріб'язкову справу витрачаються неймовірні зусилля. Тоді кажуть: *прийшлося за сім верст киселю їсти*. До речі, кисіль згадується ще й у такому фразеологічному звороті: *сьома вода на киселі* (дуже далекий родич). Про когось несерйозного, дивакуватого іноді чуємо: *без сьомої* (*третьої* та ін.) *кленки в голові*.

Числівник *сім* є компонентом і деяких етикетних мовленнєвих формул, скажімо, побажань. Зичать *усім по сім*, тобто всім однаковою мірою. Морякам, проводжаючи в море, бажають *сім футів під кілем*, тобто удачі.

Багато в українському вжитку фразеологізмів «прокльонного» характеру, висловів із погрозами: *спустити* (*здерти*) *сім шкур*, *дати під сьоме ребро*. Проклинають *до сьомого* (*третього, десятого*) *коліна*, як це робили славнозвісні героїні І.Нечуя-Левицького – баба Палажка і баба Параска.

З числівником *сім* є багато біблійних і літературних виразів: *сім разів одмір, а один раз відріж; до сьомого коліна, сім мудрагелів, за сімома замками* (*печатями*). Вираз *бути* (*почуватися*) *на сьомому небі* – відчувати щастя – вперше в літературі вжив Аристотель. Він відображає античні уявлення про структуру Всесвіту, за якими Землю обрамляють *сім кришталевих сфер* (*сім планид на небі*), на яких закріплені зірки та планети. Верхом блаженства вважали останню сьому сферу.

ВІСІМ, ДЕВ'ЯТЬ

Числа *вісім* і *дев'ять* з невідомих причин в українських фразеологічних зворотах майже не вживаються. Функціонують деякі вислови літературного, біблійного походження: *восьме диво світу, восьмий день, що перший, дев'ятий вал, дев'ятий місяць на світ народжує*. Ще кілька трапляються у фольклорних варіантах: *за тридев'ять земель, у тридев'ятому царстві* тощо.

ДЕСЯТЬ

Здавалося б, число з таким семантично викінченим, довершеним змістом мало б бути дуже поширеним у фразеологічних зворотах. Проте у слов'ян воно не мало чомусь особливої магічної сили, як числа *три, сім, сто*. Найчастіше воно вживається для емоційного підсилення багатьох фразеологізмів. Якщо мало було *здерти першу* (*сьому*) *шкуру*, здирали *десяту*. Роботяща людина може працювати *до третього* (*сьомого*), а то й *десятого поту*. Коли хтось не вважає когось близьким родичем, то каже, що він *десята вода на киселі*. А стосовно не дуже мудрої людини можна почути не вельми делікатне: не вистачає йому *третьої* (*сьомої*), а то й *десятої кленки*. Таку людину намагаються *оминати десятою дорогою*. Інформацію, речі всілякі нещасливіці інколи отримують не з *перших рук*, як належить, а з *десятих*. Значення нісенітниць, дурниці вербалізовано у таких зворотах: *п'яте через десяте, ні в п'ять ні в десять*. *Десять* у значенні *багато* широко вживається у прислів'ях і приказках: *Краще один раз побачити, ніж десять почути; Кепський господар десять робіт зачинає, а жодної не кінчає; Краще один мудрий, ніж десять дурних; На гриці амуній, на десять амбіцій; Ти йому слово – він тобі десять*.

ОДИНАДЦЯТЬ

Можемо навести два фразеологічні звороти з числівником *одинадцять*. *Одинадцять задля лишки*

(непарного числа) – сенс цього фразеологізму лежить у містичних значеннях парних і непарних чисел. Непарне число символізує життя, значення парного співвідноситься з певною завершеністю. Осмислення категорії руху, розвиток транспортної сфери зумовили появу фразеологізму *їздити [трамваєм (тролейбусом)] одинадцятим номером, тобто на своїх двох*, ходити пішки, оскільки число 11 графічно нагадує нижні кінцівки людини.

ТРИНАДЦЯТЬ

У народному світосприйнятті *тринадцять* – нещасливе число, тому й прозвали його чортовою дюжиною, вживається тільки в такому значенні, наприклад: *Тринадцятий під стіл; Поганих по тринадцять на дюжину кладуть (і то не беруть)*.

ДВАДЦЯТЬ ЧОТИРИ

Є такий сучасний вираз: *за двадцять чотири години*. Вживається він і в прямому значенні – саме за добу потрібно встигнути щось зробити, і в непрямому – зробити за короткий час, швидко.

ТРИДЦЯТЬ

У сучасному мовленні з цим числівником широко побутує біблійний вислів: *продатися за тридцять срібняків (срібників)* – зрадити.

СОРОК

З біблійних джерел прийшов вислів *сорок святих*. Про його міфологічне обрядове значення читаємо у Ю.Яновського: «*На сорок святих*, коли день порівнюється з ніччю, у школу учительці треба нести сорок бубликів, по хатах печуть пшеничні жайворонки із дзьобиками і крильцями, всі діти в школі ласують цими жайворонками...»

ДЕВ'ЯНОСТО

Зафіксований у мовленні сучасний вираз: *повернути (повернутися) на дев'яносто градусів* (як варіант: *сто вісімдесят градусів*), що свідчить про крутий поворот у справі, у житті.

СТО

Уживається числівник *сто* переважно в значенні «дуже багато»: *сходити стома потоми* – тяжко працювати; в *сто очей* дивитися – пильно, уважно вдивлятися, *зачиняти на сто замків* – щось ретельно ховати. Фразеологічними зворотами *сто-надицять разів, у сто (тисячу) раз (разів)* мовці послугуються, передаючи значення «понад сто і набагато більше».

Сучасний вислів *бути на всі сто (процентів)* виражає схвалення, указує на високу якість або позитивні риси, чесноти. Після такої оцінки в людини і настрій піднесений, мов її хто *на сто коней висадив*.

Числівник *сто* використовується в різних заклинаннях, прокльонах з магічною метою: *сто чортів, сто сот чортів на спину, сто бісів твоєї матері, сто болячок тобі в печінки* та ін., що справді могло *наслати на людину сто лих*. З числівником *сто* складено багато прислів'їв і приказок: *Сто друзів мало – один ворог багато; За одного винного сто невинних гине* тощо.

ТИСЯЧА ТИСЯЧ, МІЛЬЙОН МІЛЬЙОНІВ, БІЛЬЙОН БІЛЬЙОНІВ

Для позначення безмежно великої кількості чого-небудь уживають такі числівникові вирази, як *тисяча тисяч, мільйон мільйонів, більйон більйонів*. Вони більш притаманні художній літературі, рідше трапляються в науковій. Наприклад: «Увижалося мені: сонце тепле та ясне, небо високе та блакитне, оздоблене серед ночі *тисячами тисяч* зірок» (Панас Мирний); «Вітер не вітер – буря! Трощить, ламає, з землі вириває... За чорними хмарами – *мільйон мільйонів* мускульних рук...» (П.Тичина); «За секунду Сонце витрачає енергію в *більйон більйонів* кіловат; тобто у тисячу з лишком разів більшу за енергію, яку можна було б одержати, спаливши всі запаси кам'яного вугілля, що є на Землі» (З підруч.).

Отже, розглянувши й описавши різні варіанти вживання числівників у фразеологічних зворотах, можна констатувати, що в українському мовленні є числівники, які використовуються часто – *один, два, три, сім*, рідше – *п'ять, десять, сто* і зовсім рідко – *шість, вісім, дев'ять*. Причини цього пов'язані з ментальними особливостями українців і семантичними процесами у становленні мистецтва лічби. Домінантні значення числівників у фразеологічних зворотах переважно співвідносяться із граматичними категоріями однини, двоїни і множини. Більшість описаних фразеологічних зворотів актуалізовані в сучасному українському мовленні, і це дає надію, що й забуті варіанти подібних зворотів можна відродити до активного розмовного вжитку.

Контрольні запитання та завдання

1. Які числа найчастіше фігурують в українських фразеологічних зворотах? Чим це можна пояснити?
2. З якими значеннями і смислами числівникові фразеологізми в українському мовленні трапляються найчастіше?
3. Наведіть приклади фразеологічних виразів, які у прямому значенні вживаються в природничих науках. Порівняйте їхнє пряме і непряме значення. Наприклад: *Двічі по два чотири*.
4. Як використовують у діловому мовленні подані фразеологічні звороти? Нуль без палички; абсолютний нуль; починати з нуля; зводити до нуля.

5. Розкрийте семантику числівника *один* у наведених прикладах.

1. Товктися (топтатися) на одному місці. 2. Одна ластівка весни не робить. 3. Влітку один тиждень рік годує. 4. Одна бджола мало меду наносить. 5. Одна правда живе у світі. 6. Один у полі не воїн.

6. Проаналізуйте так звані парні протиставлення у фразеологізмах. У якому випадку можна говорити про вияв архаїчної форми двоїни, а в якому – множини?

1. В одне вухо впустити, в друге випустити. 2. В одне вухо влізти, в друге вилізти. 3. Одна нога тут, а друга там. 4. Одному не страшно, а двом веселіше. 5. Як одна біда йде, то другу за собою веде. 6. Одно – творити (базікати) язиком, а зовсім друге – перти плуга. 7. Одна голова добре, а дві краще. 8. Два коти в одному мішку не помиряться. 9. Одна головешка в печі гасне, а дві й у полі горять.

7. Поясніть значення поданих виразів.

З перших очей, з других очей; з перших рук, з других рук; з першого разу, з другого разу.

8. Проаналізуйте семантичні значення числівників у наведених прислів'ях.

1. Не так страшно п'яти вовків, як улесливого лиходія. 2. Покірне телятко дві матки ссе. 3. Скупий два рази платить, а дурний два рази робить. 4. За двома зайцями поженешся – жодного не піймаєш. 5. Ти йому слово, а він тобі десять. 6. Сто друзів – мало, один ворог – багато. 7. Один дурень зіспеє так, що й десять розумних (сто мудрих) не направить. 8. За одного вченого дають десять невчених, та ніхто не бере. 9. Як напише один дурень, то сто розумних не розберуть. 10. Семеро – до рота, один – до роботи. 11. Обіцяного три роки ждуть. 12. Аж на третій яр чути ваш базар. 13. П'ять днів нічого не робимо, а на шостий відпочиваємо.

9. З яким значенням вживається числівник *сім* у прислів'ях?

1. Балакала-говорила сім мішків гречаного Гаврила. 2. Сім років мак не родив і голоду не робив. 3. У кого дочок сім, то й щастя всім, а в мене одна і щастя нема. 4. Сім баб – сім рад, а дитя безносе. 5. Сім літ минуло, як музика грала, а він ще й тепер скаче. 6. У нього сім п'ятниць на тиждень. 7. Семеро одного не ждуть.

10. Прочитайте народні приповідки. У яких життєвих ситуаціях їх можна вжити? Яке місце в них відведено числівнику?

1. Оці ще з'їм, та після ще сім, та ще полежу, та ще стільки змережу, подивлюсь на сволок, та ще сорок, а як не полегішає – значить пороблено. 2. Ходив рак сім років

по воду, та й прийшов додому, та став через поріг перелазити, розлив та й каже: «Отак чорт скоро роботу бере».

11. «Півтори кози на припоні, у запічку квочка на трьох бовтунах, сама взута аж п'ятами світить... Ще тобі не хазяйка?» – таку характеристику дав герою оповідання В.Винниченка одній «хазяйській дочці». Чи хороша вона господиня?

Що означають вирази *півтори кози на припоні* та *квочка на трьох бовтунах*?

12. Поясніть значення числівникових фразеологізмів у висловлюваннях із художніх текстів.

1. Погонич все на клунок поглядає, бо догадався, яке добро там є... А біс йому в обидва вуха все шепче: Утікай! (Л.Глібов). 2. Доктор стояв, як то кажуть, ні в п'ять ні в дев'ять (І.Франко). 3. Чувшись вільним, лис за курку та й махнув куди видать, чоловік став наче дурень, жінка теж ні в дві ні в п'ять (І.Франко). 4. Уже він починав боїтись, на всі чотири озиравсь; іди ж та пильно приглядайся, на всі чотири озирайся, де деревце те заблищить (І.Котляревський). 5. Пан вийшов до нас. Сердитий. Лютий. Хотів щось казати і белькнув щось, та задихавсь, і зо всіх чотирьох повалився на діл (П.Мирний). 6. А млин паровий наш же, незаможницький компанією, в оренду собі взяв підлотно, а тепер і дере з бідного по три шкури за помол (А.Головко). 7. Алюр три хрести, – схопив дід палку і почував до сільради (В.Кучер). 8. Я знав цю стежку, як свої п'ять пальців, міг знайти її безпомилково у найтемнішу ніч (Ю.Збанацький). 9. Та якось, знаєте, боязко, та й у мене здоров'я вже – на три чисниці. Кайдувати землю вже не по моїх зубах (М.Рудь). 10. А з приїжджими всяке буває в незнайомому місці, і між трьох дерев можна заблудитися (Ю.Збанацький). 11. Душу наче обвіяло якимись райськими пахощами, в сто раз приємнішими й солодшими за троянди та фіалки (І.Нечуй-Левицький).

13. Відгадайте загадки.

1. Хто вранці ходить на чотирьох ногах, вдень на двох, а ввечері на трьох? 2. Між двома дубами зав'язло теля зубами. 3. Два брати втікають, а два доганяють. 4. Трьома зубами сіно їсть. 5. Тисяча овець, а між ними один баранець.

14. Знайдіть українські відповідники до поширених російських фразеологізмів.

1. Опять двадцать пять. 2. Семеро по лавкам. 3. Сем бед – один ответ. 4. Семь верст до небес и все лесом. 5. Семь пядей во лбу. 6. Сем дел в одни руки не берут. 7. Три женщины – четыре сплетни. 8. Двое дерутся – третий не мешайся. 9. Одним махом семерых убивахом.

15. Які фразеологізми літературного і біблійного походження ви знаєте? Назвіть їх.

Література

1. А л е ф і р е н к о М. Лінгвокреативні процеси формування фразеологічної семантики / М.Алефіренко // Мовознавство. – 1988. – № 5.

2. А л е ф і р е н к о М. Теоретичні питання фразеології / М.Алефіренко. – Х., 1987.

3. Б о р о д і н О. Історія розвитку поняття про число і системи числення / О.Бородін. – К., 1968.

4. Г р и ц е н к о Т. Українська мова за професійним спрямуванням: [навч. посіб.] / Т.Грищенко. – К.: Центр учбової літератури, 2010.

5. В и н о г р а д о в В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В.Виноградов. – Ленинград, 1946.

6. Д е м с ь к и й М. Українські фрази і особливості їх творення / М.Демський. – Львів, 1994.

7. К о ч а н І. Культура рідної мови / І.Кочан, А.Токарська. – Львів: Світ, 1996.

8. Культура мови на щодень. – К.: Довіра, 2000.

9. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993.